

Iden dojgemat

Fotografija na naslovnici: Neznani fotograf, A. Sbüll s svojo prvo fotografsko kamero na meh, Sotina, okrog leta 1931

Iden dojgemat

Prekmurje in Prekmurci skozi objektiv Purača in Sbüllla med leti 1925–1945

Katalog k razstavi fotografij iz zbirk
Marka Krenna, dr. Nikolaja Szepessyja, Alojza Sbüllla ml. in Stanke Dešnik

Grad na Goričkem, 1. marec – 30. april 2012.
Javni zavod Krajinski park Goričko

Fotografije v katalogu in na razstavi na gradu pri Gradu (1. marec – 30. april 2012)
so iz zbirk Stanke Dešnik, Marka Krenna, Alojza Sbülla ml. in dr. Nikolaja Szepessyja.

Besedilo: Mark Krenn, Stanka Dešnik

Jezikovni pregled: Valentina Novak

Fotografije: Jerolim Purač, Alojz Sbüll

Preslikave za katalog: Tomislav Vrečič

Oblikovanje in tisk: Atelje za črko in sliko

Založnik: Javni zavod Krajinski park Goričko, Grad 191, 9264 Grad

Katalog je pripravljen ob finančni podpori Evropske unije v programu evropskega teritorialnega sodelovanja, Srednja Evropa, projekt GreenNet – Promoting the ecological network in the European Green Belt. Publikacija izraža izključno mnenja avtorjev in ne Evropske komisije ali programa Srednja Evropa.

Naklada: 100 izvodov

Izdano: 1. marec 2012

This project is implemented through the CENTRAL EUROPE Programme co-financed by the ERDF

Srednje-evropska zelena vez

Predgovor

Preobrazbo kulturne krajine analiziramo običajno iz zemljevidov, nastalih v različnih časovnih obdobjih, vendar nam šele krajinska fotografija, ki objektivno posname stanje v prostoru v trenutku njenega nastanka, prikaže pravo spremembo.

Časovni razpon fotografij s Prekmurja seže šele dobro stoletje nazaj in vendar so podobe za marsikoga presenečenje. Prvi fotografi so najpogosteje fotografirali ljudi, vendar kljub temu tu in tam dokumentirali tudi ozadje. V katalogu so natisnjene le tehnično dovršene in izbrane fotografije J. Purača in A. Sbüllla, medtem ko je bilo na gradu pri Gradu razstavljenih večje število fotografij. S katalogom seznanjamo širšo javnost le z nekaj motivi ljudi in krajine pred koncem druge svetovne vojne v obmejni deželi Prekmurja. S tem tematika dokumentarne fotografije krajine še ni izčrpana in bo v prihodnje zahtevala dodatne raziskave, zbiranje in obdelavo gradiva. Pravo stopnjo preobrazbe bo pokazala primerjava nekoč posnetih motivov s sedanjim stanjem v prostoru. Krajine ob evropski Zeleni vezi so se s padcem železne zavese po letu 1948 na obeh straneh meja spreminjale v skladu z družbenimi sistemi novonastalih držav, zato bo zanimiva tudi primerjava motivov na fotografijah obmejnih krajin v širšem srednjeevropskem prostoru. Pri tem je pričujoči katalog kot prvo tovrstno knjižno gradivo šele prvi korak na tej poti.

Stanka Dešnik, krajinska arhitektka

MARK KRENN

Začetki fotografije v Prekmurju

Fotografija se v Prekmurju kot vizualni in historično dokumentarni nosilec informacije pojavi proti koncu 19. stol.

Vplivi industrializacije in obrtništva, pojav tiskanih medijev in posledično tanki sloj nastajajočega meščanstva (Lendava, Murska Sobota, Beltinci...), pripomorejo k temu, da se fotografija širše uveljavi v našem prostoru.

Meščani in maloštevilno plemstvo fotografijo obravnavajo kot elitistični oz. socialni dejavnik v komunikaciji z ostalim okoljem. Prve posnetke v takšnih družinah zasledimo že med leti 1850–1860. Ostalo prebivalstvo se s fotografijo seznanja sočasno s tehnično inovacijo pri razvijanju samega negativa, ko zapleten in dolgotrajen tehnični postopek razvijanja s kolodijem (raztopina kolodijske volne, ki se kot nitroceluloza raztopi v mešanici etra in alkohola) premazanimi steklenimi negativmi, t. i. mokri postopek (1860–1880), nadomestijo industrijsko obdelane suhe želatinaste (organska snov, koloid, ki ga pridobivajo iz kosti in kož) steklene plošče, t. i. suhi postopek (1880–1940), za katerega je fotograf pri razvijanju porabil dosti manj časa. Kolodijev postopek je pri tehnični pripravi in kasneje pri razvijanju vseboval tudi delo s strupenimi hlapi v zaprtem prostoru.

Suhi postopek je imel zato veliko prednost in se z njegovo iznajdbo začne doba množične fotografije. Prve fotografije konec 19. stol. v prekmurske domove prinesejo vojaki, ki so služili po raznih mestih takratne Avstro-Ogrske. To so bili

torej vojaški portreti. Običajni ljudje se začnejo pojavljati tudi kot obrobni liki (kočijaži, hišni posli, naključni opazovalci) na fotografijah premožnih družin. Prekmurski prostor v tistem času obvladujejo fotografi iz večjih okoliških mest: avstrijske Radgone (fotografa Klein in Bund), Sombatela, Zalaegersega, Kaniže, fotografi z Varaždina in Čakovca ter Monoštra (György Kranyec).

Prvi poklicni fotograf, ki je imel svoj fotografski atelje v Prekmurju, je bil J. Griffaldi iz Lendave, med leti 1870–1880 (?). V M. Soboti je prijavil fotografsko dejavnost l. 1905 Alois Frömmel, Nemec, rojen v mestu Freundental v Šleziji. Prvi poklicni fotograf, katerega delo že bolj poznamo, je prijavil svojo obrt l. 1907. To je bil Jožef Prahič, oče Katarine Prahič (prve poklicne fotografkinje, ki nasledil očetovo obrt po očetovi smrti l. 1923, samostojno pa fotografira že okrog l. 1920) in dedek fotografa Jožeta Kološe. V lendavski foto filiali v letih 1890–1900 je deloval fotograf iz Čakovca, Ignacz Šiška. Vsi omenjeni predstavljajo I. generacijo prekmurskih fotografov in jih uvrščamo v čas pred I. svetovno vojno.

II. generacija fotografov, vključno s Puračem in Sbüllom, deluje v času med obema vojnama (1918–1941). Jerolim Purač in Alojz Sbüll sta karakteristična predstavnika II. generacije prekmurskih fotografov. Oba brez formalne fotografske izobrazbe, a z izvrstnim občutkom za fotografijo. Tudi žilica za poslovnost je izrazita.

Skupaj z ostalimi fotografi sta zapustila monumentalno fotografsko zapuščino, kjer lahko gledamo skozi prizmo zgodovinske, sociološke in etnološke podobe Prekmurja.

V smislu same tehnične izvedbe so naši poklicni fotografi že dosegali standarde sodobne evropske fotografije. Opazimo tudi izredne improvizacije pri končni izdelavi fotografije (npr. Sbüll). Sodobna fotografka oprema, tehnikalijske in kakovostni papirji za razvijanje, so k nam prihajali z Nemčije, Avstrije in tudi Amerike (zdomci).

V Murski Soboti sta foto opremo nudila trgovca Ernest Štivan in Izidor Hahn, v Lendavi pa znan trgovec in založnik Ernest Balkanyi. Določen foto material so fotografi naročali tudi iz Maribora (Sbüll), Ljubljane (fotograf Ferencek iz Vučje Gomile, ki je foto material znamke Agfa nabavljaval v drogeriji Gregorič, Prešernova 5) ali iz Zagreba (Foto Resch). Za fotografiranje so v začetku 30. let 20. stol. uporabljali ročne kamere na celuloidni filmski zvitek ali steklene plošče znamk Agfa, Zeiss Ikon, Welta, Voigtländer.

Najboljši posnetki pa so bili vseeno narejeni s klasično, leseno kamero na meh (mehovke), ki so jih izdelovali v tujini med leti 1880–1920. Narejene so bile iz plemenitega lesa (mahagoni), usnjenega meha, ki je s svojo razteznostjo ustvarjal idealne svetlobne pogoje, in dobrih optičnih leč. Najpogosteje so naši fotografi pri teh kamerah uporab-

ljali dimenzijo negativa 14 × 9 cm (format razglednice) in 9 × 6 cm. Fotograf Prahič je uporabljal pri ateljejski statični kameri tudi večje steklene negative (plošče) 24 × 18 cm. Tudi Purač je v začetku še uporabljal plošče dimenzije 18 × 13 cm.

Večina poklicnih fotografov je svoje fotografije, v smislu avtorstva in reklamiranja svojih storitev, tudi žigosala. Na osnovi posameznih fotografskih žigov lahko določimo tudi okvirno starost posnetka (več o tem v zborniku soboškega muzeja 16–17; Mark Krenn, Fotografi v Prekmurju 1870–1945). Odprto ostaja vprašanje, kako so poklicni prekmurski fotografi med l. 1921–1938 odvajali davek od svoje dejavnosti, saj vpise v obrtni register zasledimo šele po l. 1938. Vsiljujeta se dve predpostavki; ali so bili v tem času zaradi določenih razlogov s strani takratne države oproščeni davka (podobno je bilo takrat tudi v Srbiji) ali pa so fotografi delovali pod krinko amaterske fotografije.

Kakorkoli, po madžarski zasedbi l. 1941 so vsi delujoči poklicni fotografi vpisani v obrtni register in plačujejo davek na foto obrt.

Obdobje vojne, 1941–1945, strogi madžarski zakoni in pomanjkanje kvalitetnega foto materiala so pomenili konec za večino prekmurskih fotografov. Nekateri končajo kot žrt-

ve vojnega terorja (fotograf Schönauer iz Šalovec, ki je bil židovskega porekla).

Pomembno je, da razlikujemo poklicno in ljubiteljsko fotografijo. Poklicni fotografi so se s svojim delom preživljali in (naj bi) plačevali davek. Večinoma jih je dobro živela od prihodkov te dejavnosti.

Ljubiteljski fotografi (sem uvrščamo nepoklicne amaterske fotografe) fotografirajo svojo družino in bližnjo okolico, turistične kraje, ki so jih obiskali ipd. Za njih je značilna tudi uporaba cenejših fotografskih kamer. Pri ljubiteljski fotografiji pa je pomembno izpostaviti umetnostne fotografe, ki so imeli tudi strokovno znanje in primerno fotografsko opremo. Njihovi posnetki so kakovostni, zanima jih likovna faktura posnetka ali svetlobna gradacija motiva. Sodelujejo na fotografskih razstavah in svoje posnetke objavljajo v raznih (predvsem fotografskih) revijah. Takih fotografov je bilo sicer pri nas malo, npr. Silvester Štingl iz Dobrovnika, tudi duhovnik Mirko Lenaršič roj. v Gornjih Slavečih ...

Fotografije so pomemben dejavnik pri oblikovanju kolektivne zgodovinske zavesti, so vizualni beležniki narodnih in družbenih dogajanj, v določenem času in prostoru. Fotografije Jerolima Purača in Alojza Sbüllla, objavljene v tem katalogu, govorijo prav o tem.

JEROLIM PURAČ (1897–1978)

Rojen 14. 6. 1897 v Gračanici (BIH), v muslimanski družini. Očetu je bilo ime Sadik, materi Camila (roj. Suša). Jerolim je umrl v domu starejših v Rakičanu. Pokopan je skupaj z ženo Marijo roj. Bricelj (1897–1979) na murskosoboškem pokopališču.

Bil je udeleženec soške fronte, v sestavi 2. bosansko-hercegovskega polka, ki je imel naborno mesto v Banjaluki. Pri razpadu avstro-ogrske vojske se je kot eden redkih muslimanov, ki so se vračali s fronte (po do zdaj znanih podatkih edini), pridružil slovenskim vojaškim enotam (1918–1919) pod vodstvom generala Maistra in sodeloval pri bojih za severno mejo. Po koncu vojaških aktivnosti se je l. 1923 nastanil v Beltincih. Tega leta je namreč odkupil od vdove beltinskega lekarnarja in ljubiteljskega fotografa Gustava Szepessyja (1896–1920) fotografsko kamero na meh s pripadajočo opremo. Proti koncu 20. let 20. stol. je Purač že delal kakovostne posnetke in foto razglednice, ki so jih tiskali domači založniki, financirali pa naročniki – različni trgovci in obrtniki.

Okoli l. 1933 se je z ženo preselil v Mursko Soboto, v Cvetno ulico (danes Cvetkova), kjer so živeli razni obrtniki,

uradniki, oficirji Kraljevine Jugoslavije... To so bile dobre stranke fotografa Purača. V manjši leseni hiši si je uredil priročen foto atelje. Del strehe je bil zaradi boljše svetlobe v ateljeju zastekljen. V kleti je imel manjšo temnico, ki jo je vsak poklicni fotograf potreboval pri tehničnih postopkih razvijanja fotografij. Purač je poleg ateljejskih portretov fotografiral tudi po vaseh celotnega Prekmurja, razen lendavskega konca. Fotografiral je vse in vsakogar.

Njegovi so prvi barvni posnetki M. Sobote (okrog l. 1940) in pastoralni motivi prekmurskega podeželja (barvni 35-mm film, namenjen izdelovanju barvnih diapozitivov, se je v Evropi pojavil l. 1936). Osupljiva je tehnična brezhibnost in artifizirana zgradba teh posnetkov.

Purač se s poklicno fotografijo intenzivno ukvarjal do l. 1945 (?). Njegovih fotografij po tem času v večjem številu nisem zasledil.

V 60. letih se z ženo preselita v zgradbo na Kocljevi ulici, kjer do smrti živita zelo skromno. Po rušenju zgradbe v 90. letih 20. stol., ostaja nejasna usoda obsežnega fonda steklenih negativov, ki jih je tukaj hranil Jerolim Purač.

J. Purač, »Granar«, Beltinci, okrog l. 1925/26. Stavba je bila zgrajena konec 18. stol., v času, ko je beltinško graščino upravljal Janez I. Csaky (1720–1795). Zgradbo so v glavnem uporabljali kot skladišče za kmetijske pridelke. To funkcijo ima še danes. Pred granarjem je vidna »beraška graba«. V letnem času so se v njej kopali otroci z Beltinec in okolice. Malo jezerce, ki je bilo napajališče za goveda zemljiškega gospoda, je vodo dobivalo iz potoka Črnec.

J. Purač, Mladinska ulica proti zahodu, Beltinci 1929/30. Z leve strani stara beltinska lekarna, ki jo je imel v času 1920–1931 v najemu lekarnar Rudolf Moszt. Na desni strani ulice, takrat že opuščena židovska molilnica (sinagoga), ki je bila zgrajena v 50. letih 19. stol. Pred l. 1940 jo kronisti že opisujejo kot ruševino s štrlečim zidovjem.

J. Purač, Beltinsko nogometno moštvo, l. 1930. Začetki nogometa v Beltincih segajo v l. 1928/29. Prvo nogometno žogo je po razpoložljivih virih l. 1928 v Beltince prinesel bodoči lekarnar Elemir Szepessy – Panči.

J. Purač, Secesijski interier meščanskega stanovanja v Murski Soboti (?), okrog l. 1933.

J. Purač, Skupinska fotografija prvoobhajanke Elizabete Fister (1924–2011) s Križnimi sestrami (Kreuzschwester) in kaplanom (Herman Ferdinand je bil kaplan v Beltincih v letih med 1930–1932). Beltinci, 1931. Sestre sv. Križa so stanovale v Hedwiginumu (zgradbo, ki se je držala šolskega poslopja je l. 1894 odkupil grof Avgust Zichy) in so skrbele za beltinsko cerkev. V Beltince so prišle konec 19. stol. in ostale tukaj do l. 1935.

J. Purač, »Igor i Elemer sanjaju o motoru«, Beltinci, 1936. Zapis na hrbtini strani fotografije je napisal sam fotograf Purač. Neka druga roka pa je dodala še: »Prvi motor v B.«.

J. Purač, Cvetkova hiša v Mali Kaniži (danes Partizanska ulica), Murska Sobota, 20. 6. 1936. V tej hiši je pred II. sv. vojno živel in delal krojač Josip Cvetko. Njegov brat je imel v kletnih prostorih čevljarstvo delavnico. Istočasno je v prizidku na dvoriščni strani delovala manjša pekarna. Dotrajano stavbo je novi lastnik podrl l. 2009.

J. Purač, Ples čindara, Grad (Gornja Lendava), 10. 7. 1938. Slavnostni skupinski ples čindara, edini ples, ki ga lahko plešejo tudi duhovniki. Na tej fotografiji je pri plesu udeležen tudi kaplan Franc Gomboc, ki je v župniji Grad služboval med leti 1937–1939.

J. Purač, Ženski kuharski tečaj, Murska Sobota, okrog l. 1938.

J. Purač, Skupinski portret vodstva soboške gasilske župe, l. 1939, pred portalom soboškega gradu. V sredini, drug ob drugem, stojita velika politična nasprotnika: industrialec in predsednik soboške gasilske župe, Josip Benko in takratni najvplivnejši gospodarstvenik, župan in banski svetnik Ferdinand Hartner (Nandor), posinovljenec Geze Hartnerja.

ALOJZ SBÜLL (1899–1995)

Rodi se 1. 6. 1899 v Sotini. S fotografijo se začne ukvarjati v letih 1925–1926 in fotografira bolj ali manj vse do svoje smrti, 6. 5. 1995. S fotografiranjem se intenzivno ukvarja med leti 1930–1946 in v tem času mu ta dejavnost predstavlja edini vir zasluga. S fotografijo se je seznanil med listanjem francoskih fotografskih revij, ki jih je pregledoval v bolnišnici, kjer je bil nekaj časa hospitaliziran. Zgodnje fotografije že kažejo na izvrstno fotografsko intuicijo bodočega poklicnega fotografa.

Sbüll fotografira po severozahodnem delu Goriškega. Motivi njegovih fotografij so v glavnem družabni dogodki (poroke, pogrebi, verske svečanosti ipd.) in portreti. Posebnost njegovega fotografiranja, v primerjavi z drugimi prekmurškimi poklicnimi fotografi, so številni portreti vojakov mejnih enot (graničarjev) takratne Kraljevine Jugoslavije. Neprecenljivi pa so njegovi posnetki madžarskih zasedbenih enot med leti 1941–1945. Na osnovi teh fotografij lahko rekonstruiramo adjustiranje različnih rodov madžarske vojske in policijskih (žandarskih) enot iz tistega časa. Isto velja za posnetke ruskih vojakov, ki so spomladi leta 1945 preplavili našo pokrajino.

Fotografiral je s klasično leseno mehovko, velikosti negativa 14 × 9 cm. To kamero je uporabljal do konca 30. let 20. stol. in jo po tem času uporablja le še pri povečavi. Klasično leseno kamero na meh je nadomestil z ročno kamero na filmski zavitek velikosti 9 × 6 cm.

Fotografsko zapuščino, vključno s tehnično opremo, hrani njegov sin Alojz Süll ml. v Sotini.

Leta 1936 si, v glavnem od prihodkov poklicne fotografije, zgradi zidano hišo, ki v svoji pronicljivi arhitekturni zasnovi skriva tudi zastekljen atelje in temnico, v katero je zahajal samo on. Kulisno draperijo za ozadje pri portretih mu je poslikal slikopleskar Mölner s Fikšinec, prav tako fotografski avizo – v pravokotnem polju med dvema oknom na čelni strani hiše. Silhueta kamere in inicialk AS (Alois Süll) je še dolgo oglaševala fotografsko dejavnost.

V svoji temnici je opravljal vse tehnične postopke potrebne pri izdelavi fotografije. Uporabljal je fotografske izdelke podjetij Ferannia, Agfa in Mimosa, ki jih je naročal v Murški Soboti pri trgovcu Štivanu, določen material je naročal tudi v Mariboru in prek meje, v Avstriji. Pri barvnem toniranju osušene fotografije je včasih uporabljal originalen presojni nanos, ki ga je pridobil iz barvne palete krep papirja in vode. Na posušeno fotografijo ga je tanko nanašal s prsti in utrjeval z lastno slino (sic). Pri tem postopku mu je včasih pomagala nečakinja Ida. Najboljše stranke je imel na Pertoči in neposredni okolici.

Po l. 1945 je težko dobival kakovosten fotografski material, posledično je manj fotografiral. V 60. letih 20. stol., po sprostitvi državne meje z Avstrijo, se stvari v tem pogledu izboljšajo. Vendar je čas poklicne fotografije Alojza Sülla že mimo.

A. Sbüll, Poroka v Fikšincih, okrog l. 1937.

A. Sbüll, Pogreb v G. Slavečih (?), okrog l. 1938.

A. Sbüll, Skupinski portret iz Sotine (?), barvno tonirana fotografija, okrogel. 1936/37. Pozornost vzbujajo obleke mladih deklet, ki so, razen pri eni, iz enako izdelanega industrijskega blaga.

A. Sbüll, Vojaki mejnih enot (graničarji) Kraljevine Jugoslavije v sproščenem vzdušju. Okolica sotinske karavle okrog l. 1933.

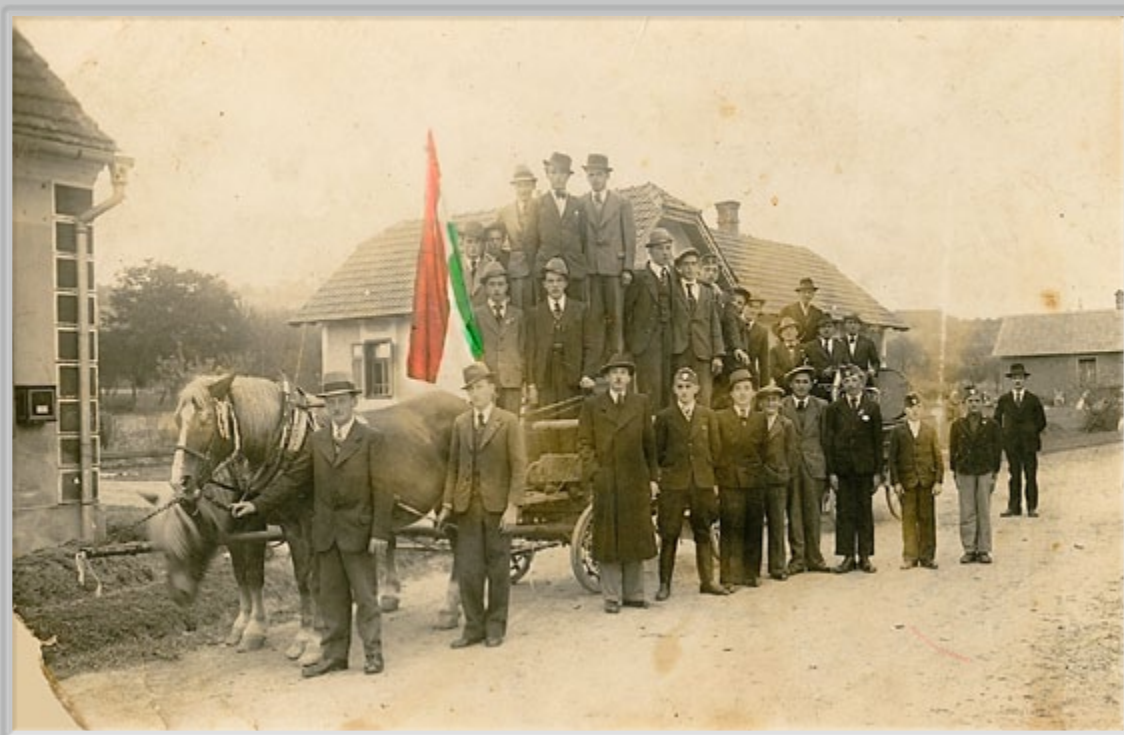
A. Sbiüll, Slovesnost ob otvoritvi gasilskega doma v Kramarovcih, l. 1938. Vas z večinskim nemškim prebivalstvom do leta 1945.

A. Sbüll, »Spomin sv. birme 1940 l. pri Sv. Jurju«, napis na hrbtni strani fotografije. Po pričevanju enega od udeležencev, so za izdelavo takšnega slavoloka potrebovali najmanj teden dni.

A. Sbüll, Skupinska fotografija pred trgovino Franca Hubra iz Gornjih Slaveč. Druga polovica 30. let 20. stol. Drugi z leve sedi Franc Fartek – dolgoletni inšpektor evangeličanske cerkve in glavni pobudnik za izgradnjo cerkve v Gornjih Slavečih, zgrajene leta 1928.

A. Sbüll, Fotografija je bila posneta l. 1942 (?) pred hišo fotografa Sbülla v Sotini. Prikazuje konjsko vprego s slovenskimi rekruti. Eden od njih drži madžarsko zastavo. Na drugem vozu jih spremlja domača godba. Na cesti med ostalimi vidimo pripadnike Levente (polvojaška madž. mladinska organizacija) z značilnimi vojaškimi madžarskimi čepicami in patriotskimi obeležji (kokarde). Udeležba v Levente je bila za vse mlade fante obvezna do vpoklica v redno vojsko (1941-1945). Namen organizacije je bil vzgajanje v domoljubnem (madžarskem) duhu in seznanjanje z vojaškimi veščinami.

A. Sbüll, Skupinska fotografija madžarskih policistov (žandarjev) l. 1942/43 v Sotini (?). Od regularne madžarske vojske jih ločimo po značilnih temnih klobučkih s peresom.

A. Sbüll, »Rusi prihajajo«, maj, 1945. Pripadniki ruske vojaške enote, ki se je spopadala z Nemci, ki so bili vkopani na pobočjih okrog Sv. Ane v današnji republiki Avstriji. Po pričevanju domačinov je aprila in maja 1945 v boju z Nemci padlo veliko število ruskih vojakov, ki so jurišali na dobro branjene položaje umikajoče nemške vojske.

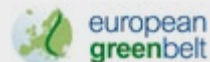
A. Sbiil: Goričko, pogled z Rdečega brega

This project is implemented through the CENTRAL EUROPE Programme co-financed by the ERDF

EUROPEAN UNION
EUROPEAN REGIONAL
DEVELOPMENT FUND

Srednje-evropska zelena vez

greennet